

РОМАН ГРИЦЬКІВ

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ (ПЕРІОД ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ)

Необхідною умовою розвитку сучасних досліджень українського визвольного руху 1940-х—1950-х рр. є узагальнення і переосмислення вже накопиченого в ході вивчення проблеми досвіду. Важливим елементом цього процесу є аналіз досягнень наших іноземних колег.

За кордоном чи не найбільший доробок у дослідженні проблематики Української Повстанської Армії належить польській історіографії. Діяльність українського національного підпілля, що тісно пов'язана з важливими подіями в історії Польщі, викликає у польських дослідників особливий інтерес, адже має виняткове політичне значення.

Переломним моментом у розвитку польської історіографії стало падіння наприкінці 1980-х рр. комуністичного режиму Польської народної республіки (ПНР). Нові політичні умови дали змогу історикам переосмислити складні епізоди українсько-польських стосунків. Було порушено раніше замовчувані теми, спростовано фальсифікації комуністичної пропаганди, а до наукового обігу введено раніше невідомі джерела. Проте становлення сучасної польської історіографії не означало заперечення здобутків комуністичного періоду. Навпаки, тривалі традиції польської академічної науки не перервалися й в умовах тоталітарного режиму, тож сучасні історики, відкинувши ідеологічні нашарування, змогли скористатися фактографічними напрацюваннями своїх попередників.

Діяльність Української Повстанської Армії була однією з найактуальніших проблем у польській комуністичній історіографії. Впродовж 1950-х—1980-х рр. польські дослідження про ОУН і УПА перебували під постійним ідеологічним та політичним тиском керівництва ПНР. Їх використовували як один із засобів

пропагандистської боротьби комуністичної партії з проявами «буржуазного націоналізму» та інакодумства.

Перші наукові роботи про УПА з'явилися у Польщі наприкінці 1950-х рр. Їхня поява була зумовлена політичною ситуацією в країні. Після 1956 р., коли Польщу охопили страйки і заворушення, нове керівництво держави на чолі з Владиславом Гомулкою під гаслом десталінізації здійснило низку ліберальних перетворень. Однак проведені зміни виявилися недостатніми для того, щоб здобути належну підтримку суспільства. Тому влада вдалася до кроків у сфері інтелектуального життя, які мали б угамувати надмірне вільнодумство у середовищі науковців та інтелігенції, а отже й вплинути на ситуацію в суспільстві. Критикуючи «ревізіонізм» (підтримку активної демократизації партійного життя та поступової лібералізації комуністичного режиму з одночасним засудженням усіх дій, які відповідають духові сталінізму) всередині Польської робітничої партії, керівники ПНР вирішили також опанувати небезпечні для себе та устрою «тенденції» в історичній науці¹. З цією метою поряд із розширенням сфери історичних досліджень (яке відбувалось у контексті декларованого «звільнення» історіографії від пресингу політики та ідеології²) перед істориками як проблему, що потребує першочергового вивчення, було поставлено питання про утвердження в Польщі народної (комуністичної) влади³. У руслі тогочасних суспільно-політичних процесів розпочалася історична аргументація і легітимація панівного режиму.

Важливим аспектом започаткованих у такий спосіб досліджень було вивчення боротьби народної влади з «реакційним» (антикомуністичним) підпіллям у 1944—1948 рр. Праці, в яких порушувалася ця тема мали на меті, по-перше, підбити підсумки збройного

¹ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. — Львів, 2002. — С. 572—574.

² Зашкільняк Л. *Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40—60-ті роки)*. — Львів, 1992. — С. 40—55; Korzec P. *Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej // Zeszyty Historyczne*. — 1972. — Z. 22. — S. 6—7; Stobiecki R. *Między kontynuacją a dyskontynuacją. Kilka uwag na temat powojennych dziejów polskiej nauki historycznej // Metodologiczne problemy syntezy historii i historiografii polskiej / Pod red. J. Maternickiego*. — Rzeszów, 1998. — S. 275—277.

³ Зашкільняк Л. *Польська історіографія після Другої світової війни*. — С. 54; Korzec P. *Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej // Zeszyty Historyczne*. — 1972. — Z. 22. — S. 18—20.

протистояння у Польщі в другій половині 1940-х рр. — як важливого етапу становлення комуністичного режиму, його війська та силових структур, а по-друге, підкреслити заслуги народної влади перед польським суспільством у захисті національних інтересів та створенні умов для мирного життя. З огляду на переважно мілітарний характер висвітлюваних подій, провідну роль у вивченні тематики взяли на себе військовики — спершу учасники цієї боротьби, а згодом і професійні історики. У рамках дослідження боротьби народної влади з антикомуністичним підпіллям польські історики зверталися й до проблеми ОУН та УПА, перетворюючи її на своєрідний подразник та додатковий аргумент на свою користь.

Уперше в наукових колах Польщі питання ОУН і УПА було порушено 5 жовтня 1958 р. — на науковій сесії, присвяченій визвольній боротьбі польського народу в 1939—1945 рр. На цьому науковому форумі, який провели Польська академія наук (ПАН) та Міністерством національної оборони, генерал Ігнаці Блюм виступив із доповіддю про участь Війська польського (ВП) у захисті національних і суспільних інтересів польського народу та укріпленні народної влади в 1945—1948 рр. Доповідач зробив загальний огляд історії та структури українського націоналістичного підпілля, а також боротьби з ним частин польської армії на території Південно-Східної Польщі⁴.

У 1960 р. І. Блюм видав працю «З історії Війська Польського у 1945—1948 роках» (перевидана 1968). У цій роботі історик окремих розділ присвятив боротьбі ВП з відділами УПА в Південно-Східній Польщі.

Щоб проблема набула відповідного ідеологічного забарвлення, а водночас, щоб дати читачеві цілісне уявлення про неї, І. Блюм коротко зупинився на діяльності УПА в роки Другої світової війни. Насамперед дослідник наголосив на колабораціонізмі українських націоналістів. Він підкреслив, що утворена 1943 р. «бандерівцями» УПА лише на словах боролася з гітлерівцями. Насправді ж ця сила, часто за безпосередніми вказівками німців, борювала в тилу Вермахту радянський та польський рухи опору⁵.

⁴ Sova A. Akcja «Wisła» w polskiej historiografii: aktualne problemy badawcze // Akcja «Wisła» / Pod red. J. Pisulinskiego. — Warszawa, 2003. — S. 14; Z walk przeciwko zbrojnemu podziemi 1944–1947 / Pod. red. M. Turlejskiej. — Warszawa, 1966. — S. 5.

⁵ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944–1948. — Warszawa, 1968. — S. 72–78.

В основній частині розділу І. Блюм зосередився на діяльності ОУН і УПА у Закерзонні. Вивчаючи становлення та розвиток українського збройного підпілля на території сучасної Польщі, автор звернув увагу на тактику українського підпілля. На його думку, УПА поряд із рисами регулярної армії мала й типово партизанські ознаки. Брак спеціально підготовленого командного складу українське підпілля компенсувало вдалим використанням конкретних обставин для проведення бойових акцій, а також дотриманням жорсткої організаційної конспірації.

У роботі генерала І. Блюма особливу увагу було приділено проблемі ліквідації українського підпілля в Польщі. На його думку, лише після квітня 1946 р., коли було створено Оперативну групу (ОГ) ВП «Жешув», частинам польської армії вдалося досягнути певних успіхів у боротьбі з українським підпіллям (завдяки вдосконаленню своєї тактики та концентрації значних сил). Однак польським силовикам не вдалося покласти край активній діяльності ОУН і УПА через постійну допомогу їм з боку українського населення. Саме тому, щоб нарешті розв'язати проблему антикомуністичного опору, було проведено операцію «Вісла» — ліквідацію «банд» українських націоналістів із одночасним переселенням українських мешканців краю. Як вважає історик, такі дії щодо цивільних дуже важко виправдати з погляду гуманізму, проте на той час вони були дійсно необхідними, адже лише це гарантувало припинення збройного протистояння та початок нормального життя в регіоні.

Загалом, І. Блюм переконаний, що діяльність УПА в Польщі, порівняно з Радянською Україною — тільки невеличкий фрагмент українського антикомуністичного опору. Але, незважаючи на це, розгром українського підпілля в Закерзонні був дуже важливим для розгрому ОУН і УПА в Західній Україні⁶.

Робота І. Блюма була першим значним польським дослідженням про УПА. Попри наявні в ній ідеологічні упередження, праця стала прикладом професійного військового висвітлення проблеми безпосереднім учасником подій. Вона не лише декларувала заслуги Війська польського у захисті «народної» системи, але й подала значний, здебільшого невідомий, фактичний і документальний матеріал

⁶ Blum I. *Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944–1948*. — S. 91–112.

про противників комуністичного ладу, — і зокрема про українське збройне підпілля⁷.

Поряд з роботою І. Блюма в ПНР з'явилися також статті про УПА інших військовиків: Яна Герхарда, Болеслава Швейгерта і Рішарда Галяби⁸. Однак, на відміну від розглянутої монографії, вони переважно були спрямовані не на висвітлення конкретних питань, а на критику робіт інших авторів.

Так, полковник Я. Герхард, на основі власних спогадів і архівних матеріалів, критикував дослідження Петра Мірчука про УПА⁹. Зосередившись на боротьбі «народної» влади з українським підпіллям у Бескидах, він в емоційній формі наголошував, що вояки УПА насправді були підступними злочинцями і садистами, котрі знищували все комуністичне та польське, а не героями як це впливає з праці П. Мірчука¹⁰.

Р. Галяба і Б. Швейгерт зосередилися на критиці публікацій І. Блюма. У своїх статтях ці автори закидали генералові недотримання базового принципу військових досліджень — подання детальної інформації про ворога. На їхню думку, історику треба було докладніше описати та проаналізувати структуру українського антикомуністичного підпілля¹¹.

Праці цих двох авторів засвідчили зміни у вивченні боротьби «народної» влади з «реакційним» підпіллям пов'язані з тим, що на початку 1960-х рр. апогею сягнули ліберальні перетворення у поль-

⁷ Робота ґрунтується на великій кількості джерел, крім того, в додатках наведено низку важливих документів, зокрема, опубліковано протоколи допитів командира Воєнної округи «Сян» Мирослава Онишкевича — 'Ореста' і референта Служби безпеки ОУН «Закерзонського краю» Петра Федорова — 'Дальнича'. (Blum I. *Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944–1948*. — S. 324–357).

⁸ Gerhard J. *Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnim obszarze Polski // Wojskowy Przegląd Historyczny*. — 1959. — Nr. 4. — S. 304–335; Halaba R., Szwejiert B. *Jeszcze o walkach z bandami UPA // Wojskowy Przegląd Historyczny*. — 1960.

⁹ Motyka G. *Obraz Ukrainca w literaturze Polski Ludowej // Polska — Ukraina spotkanie kultur / Materiały z sesji naukowej pod red. T. Stegnera, 1997*. — S. 105; *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944–1947*. — Warszawa, 1966. — S. 6.

¹⁰ Mędrzecki W. *Obraz Ukrainca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. — Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)*. — С. 354.

¹¹ *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944 – 1947*. — S. 7.

ській історичній науці — це так званий період «великої наукової активності»¹². Як і перед тим, дослідження мали відповідний політичний підтекст, однак тепер, на відміну від зламу 1950-х/1960-х рр., історіографічний процес було поставлено на засади системності та фаховості. Проблематикою займалися вже не аматори, а спеціально підготовлені фахівці.

Провідною установою, в якій розпочалося вивчення проблеми на новому етапі, стала Військово-політична академія ім. Ф. Держинського (ВПА). У 1960—1961 рр. при кафедрі історії Польщі цього навчального закладу під керівництвом відомого дослідника польської історії 1939—1947 рр. Марії Турлейської розпочав роботу магістерський семінар, присвячений тематиці боротьби з антикомуністичним підпіллям¹³.

Через вузьку спеціалізованість і обмежене поширення, роботи магістрів історії ВПА відзначалися використанням великого комплексу архівних джерел і поданням обширного фактичного матеріалу.

Одним із характерних прикладів застосування нового підходу була стаття Яна Чаплі «Боротьба з ОУН-УПА в 1944—1947 роках (курінь “Залізняка”)¹⁴. Польський дослідник намагався висвітлити ключові аспекти діяльності та розгрому українського підпілля на Закарзонні. Як об’єкт він обрав курінь Івана Шпонтака — ‘Залізняка’.

Насамперед, Я. Чапля висловив глибоке переконання, що боротьба УПА в Закарзонні була частиною реалізації державницької

¹² Korzec P. *Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej // Zeszyty Historyczne*. — 1973. — Z. 23. — S. 31–32.

¹³ *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944 – 1947*. — S. 7. Упродовж 1961–1967 рр. випускники ВПА захистили низку магістерських робіт, у яких розглядали діяльність УПА та боротьбу з нею «народної» влади, наприклад: Czapl J. *Działalność terrorystyczna kurenia «Żelazniaka» i jego likwidacja (kwiecień 1944 – listopad 1947)*. Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1961; Kominek J. *Działalność propagandowa aparatu politycznego wojska i jej skuteczność podczas walk z UPA*. Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1967; Redziński M. *8 DP w walce z bandami UPA na południowo-wschodnim obszarze Polski (lipiec 1944 – lipiec 1947)*. Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1966; Tyliszczak M. *9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z UPA i polskiem podziemiu zbrojnym (maj 1945 – listopad 1947)*. Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1966; Wiśniowski E. *Organizacja i walka 8 Rzeszowskiego Oddziału WOP z ukraińskim nacjonalistycznym podziemiem (X. 1945 – VII. 1947)*. Praca magisterska. Biblioteka WAP. — Warszawa, 1964.

¹⁴ Czapl J. *Walka z OUN – UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń «Żelazniaka»)* // *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944 – 1947* / Pod. red. M. Turlejskiej. — Warszawa, 1966. — S. 359–424.

концепції ОУН. На його думку, українці трактували територію Південно-Східної Польщі як необхідний для боротьби з СРСР політичний та військовий плацдарм¹⁵.

Висвітлюючи центральну проблему свого дослідження, вчений зауважив, що специфікою куреня 'Залізняка' було те, що він охороняв керівника ОУН Закерзонського краю Ярослава Старуха — 'Стяга'. Це завдання відбилося на особливостях діяльності підрозділу, бійці якого вирізнялися високою політично-ідеологічною свідомістю.

На думку дослідника, 'Залізняка' значною мірою долучився до реалізації основного завдання УПА в Польщі — дезорганізації чинного устрою і зменшення престижу народної влади. Сотні його куреня постійно протистояли «добровільній» репатріації, здійснювали численні диверсії, застосовували терор проти польського населення і працівників адміністрації*. Проте у квітні—жовтні 1946 р. силами ОГ «Жещув» таку діяльність вдалося вгамувати. Курінь зазнав важких втрат і пішов у підпілля.

Я. Чапля підкреслив, що труднощі, які виникали в українського підпілля у 1946—1947 рр., майже завжди були зумовлені неадекватним сприйняттям політичної ситуації у Польщі. Як вважає дослідник, керівництво українського підпілля не врахувало факту, що після перемоги на парламентських виборах 1946 р. народна влада зможе залучити до боротьби набагато більші, ніж до цього, сили. Крім того, ОУН керувалася вже неактуальним сподіванням на початок Третьої світової війни. Все це у підсумку призвело до ліквідації підпілля в ході операції «Вісла», яка мала посприяти комплексному вирішенню української проблеми в Польщі¹⁶.

Загалом, праця Я. Чаплі була одним із перших у Польщі дійсно фахових досліджень про УПА. Побудована на значному комплексі архівних матеріалів, вона засвідчила прогрес у вивченні проблеми. Поступ, насамперед, виявився у вдосконаленні методології досліджень — фактографічному висвітленні вузьких аспектів питання, а також спробі його наукової інтерпретації.

¹⁵ Czapla J. *Walka z OUN – UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń «Zelezniaka»)*. – S. 367–387.

* Наприклад, 17–18 березня 1945 р. вони знищили у Ярославському і Любачівському повітах 16 відділків міліції.

¹⁶ Czapla J. *Walka z OUN – UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń «Zelezniaka»)*. – S. 387–424.

Поряд з роботами, написаними в рамках фахового вивчення боротьби з антикомуністичним підпіллям, надалі з'являлися дослідження учасників тих подій. Серед них — монографія генерала Генрика Домінічака «Війська прикордонної охорони в 1945—1948 роках»¹⁷.

У цій книзі чимало місця було відведено питанню боротьби Військ прикордонної охорони (ВПО) з УПА. На думку польського автора, УПА виникла внаслідок краху сподівань ОУН(б) на утворення української держави при допомозі німців. Історик вважає, що після поділу України на окупаційні адміністративно-територіальні одиниці українські націоналісти припинили «вислугуватися» перед гітлерівцями і почали формувати підпільний фронт проти них¹⁸.

Польський автор підкреслив, що кордони і прикордонні терени мали стратегічне значення для командування УПА. Саме тут українські підрозділи мали змогу вдало маневрувати і перегруповувати свої сили. Крім цього, через кордони українське підпілля в Польщі підтримувало постійний зв'язок з головними силами в Радянській Україні, а також проводило рейди в Західну Німеччину.

Г. Домінічак детально висвітлив боротьбу польських прикордонників з українськими повстанцями по всій лінії радянсько-польського кордону. На його думку, особливо активно українські націоналісти діяли там у 1945—1946 рр. Для того щоб утримувати під контролем найважливіші відтинки кордону, українці провели низку операцій. Зокрема, впродовж 1945 р. УПА намагалася цілковито опанувати т. зв. «цісенський клин» (невелику частину польської території в Карпатах, яка з півночі і сходу межувала з УРСР, а з півдня — з Чехословащиною), а також прагнула ізолювати прикордонну смугу від решти території. З цією метою масово нищили комунікації, поступово ліквідували віддалені пункти прикордонної охорони й нападали на бази ВПО (наприклад на Цісну, Балігород, Загорайці, Любачів). Історик зауважив, що ці заходи повсюдно супроводжувались антипереселенською діяльністю і застосуванням тактики «спаленої землі».

Дослідник зауважив, що до середини 1946 р., насамперед через досконалу тактичну підготовку українців, боротьба ВПО з УПА не мала значних успіхів. Однак поступово, разом з іншими частинами

¹⁷ *Dominiczak H. Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945–1948. – Warszawa, 1971. – 384 s.*

¹⁸ *Ibid. – S. 186–196.*

польської армії, ВПО змусили українські відділи піти у глибоке підпілля. В 1947 р. польські прикордонники відіграли важливу роль у ліквідації ОУН та УПА в Південно-Східній Польщі, вони надійно перекрили кордони своєї держави, щоб не допустити прориву українських повстанців до УРСР і Чехословаччини¹⁹.

Дослідження Г. Домінічака засвідчило відчутні зміни в підходах до проблеми УПА. Під впливом фахових розробок у польських ветеранів з'явилося помітне прагнення до онаучнення та конкретизації своїх історичних пошуків.

У 1970 р. в ПНР відбувся черговий суспільний вибух. Цього разу причинами народного невдоволення стали затяжна соціально-економічна криза і посилення в країні тоталітарних тенденцій. У грудні 1970 р. під тиском масових страйків і демонстрацій новим керівником держави було обрано Едварда Ґерека. Проголосивши побудову «Нової Польщі», лідер Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) розпочав енергійне реформування національної економіки²⁰.

Пильна увага до вирішення актуальних економічних проблем стала причиною помітних змін у сфері наукового життя. Хоча лібералізація, що відбувалась у Польщі впродовж 1971—1973 рр. не мала такого впливу на історичну науку, як подібні процеси 1956 р. (польська історіографія розвивалась у дотеперішньому руслі, виконуючи політичні завдання, позбавлена свободи у виборі тем та в інтерпретаціях)²¹, проте все ж таки вдалося істотно поглибити наукові пошуки й, відповідно, досягнути успіхів у фактологічному висвітленні порушуваних проблем.

У першій половині 1970-х рр. польська комуністична історіографія вивчала діяльність Української Повстанської Армії у двох тематичних напрямках. З одного боку, тривали дослідження військових істориків. Натомість з іншого, в ПАН розпочалося вивчення українсько-німецьких взаємин напередодні та під час Другої світової війни.

Поява другого тематичного напрямку яскраво свідчила про початок нового етапу в розвитку польської історіографії УПА.

Основним завданням, яке стояло перед дослідниками українсько-німецьких взаємин 1930-х—1940-х рр. було наукове доведення

¹⁹ Dominiczak H. *Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945–1948*. – S. 196–280

²⁰ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* – С. 589–591, 602–604.

²¹ Stobiecki R. *Między kontynuacją a dyskontynuacją*. – S. 278.

основоположної тези протиповстанської комуністичної пропаганди про вислужування українських націоналістів перед гітлерівським окупантом. Уперше детально питання про співпрацю між українцями і Третім Райхом порушили наприкінці 1960-х рр. співробітники ПАН Тадеуш Цесьляк та Ришард Тожецький²².

Однак ситуація, що склалася в ПНР на початку 1970-х рр., внесла відчутні зміни у підходи до питання про українсько-німецькі відносини під час Другої світової війни. Зокрема, пріоритетне місце зайняв принцип науковості, натомість ідеологічні нашарування перетворилися на формальну необхідність для таких досліджень.

Роботою, в якій виявилися ці трансформації стало «Українське питання у політиці III Райху 1933 — 1945» Р. Тожецького.

Відаючи належне комуністичним догматам, автор підкреслив, що в 1942—1943 рр. українське підпілля було зняряддям у німецьких руках. Як вважає дослідник, німці не протистояли формуванню УПА, оскільки ця сила створювалася не для боротьби з німцями, а щоб поборювати радянських партизанів і польське національне підпілля²³.

Р. Тожецький одним із перших детально розглянув українсько-польські відносини в роки Другої світової війни. Зокрема, висвітлюючи, антипольський терор українських націоналістів на Волині, він виділив кілька факторів, що впливали на розгортання цих подій. Першим серед них історик назвав винищення гітлерівцями «невигідного» населення — євреїв, циганів та ін. На його думку, німецьку практику добре засвоїла українська поліція, п'ять тисяч бійців якої у березні 1943 р. поповнили лави УПА. Далі автор вказав на особливу роль у розгортанні конфлікту численних гітлерівських провокацій. Найважливішими з них був набір поляків у червні 1943 р. до складу допоміжної поліції, постійне використання польських загонів для пацифікації українських сіл, а також численні випадки забезпечення польських баз самооборони зброєю. Відзначаючи співпрацю поляків з червоними партизанами, Р. Тожецький дав їй виразно позитивну оцінку. Водночас він підкреслив, що до всіх фактів цієї співпраці

²² Див.: Cieślak T. *Hitlerowski sojusz z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* — Warszawa, 1969. — T. V / Red. T. Cieślak. — S. 93–108; Torzecki R. *Niektóre aspekty hitlerowskiej polityki wobec Ukraińców (1940 – 1944) // Ibid.* — S. 155–160.

²³ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945.* — Warszawa, 1972. — S. 273–294.

особливо вороже ставилися українці. Відповідно, третім фактором загострення протистояння був вплив радянської сторони.

Історик стверджує, що українсько-польське протистояння кінця 1943 — першої половини 1944 рр. у Галичині значною мірою було зумовлене антиукраїнською діяльністю польського підпілля. На відміну від Волині, антипольські виступи на галицьких теренах мали на меті вигнати або заблокувати в містах польське населення регіону. Як вважає дослідник, такі дії були спрямовані на створення надійної бази для майбутнього наступу українського підпілля на Львів²⁴.

Висвітлюючи діяльність УПА та її відносини з Третім Райхом у 1944—1945 рр. Р. Тожецький наголосив, що в час, коли поразка Німеччини стала очевидною, ОУН(б) змінила свою політичну стратегію. Керівництво націоналістів проголосило початок «національної революції» для здобуття української державності. Одним із безпосередніх результатів цього кроку було остаточне становлення наприкінці 1943 р УПА. Ключовою для здійснення національної революції ОУН, на думку вченого, була допомога західних союзників. Проте внаслідок відкриття другого фронту в Нормандії, а не на Балканах, ця допомога відкладалася на пізніший час, а отже, відкладався й початок масового повстання в Україні. Автор переконаний, що саме цей факт чи не найкраще пояснює, чому українці не розпочали боротьби з німцями і навіть вступали з ними в переговори та укладали угоди. В обставинах, що склалися, ця боротьба як з політичної, так і з військової точки зору для українського руху була просто неvigідною. Воднораз, історик зауважив, що УПА не відмовлялася від антигітлерівського опору, особливо тоді, коли контингентами і вивезенням населення на роботу окупанти порушували інтереси українського села²⁵.

Згідно з ідеологічними вимогами, історик у підсумку зазначив: «УПА стала символом руйнування, пожеж і вбивств. У байдужості до свого народу [...] вона щораз більше скочувалася на дно національної зради, куди її зрештою зіштовхнули гітлерівські союзники»²⁶.

²⁴ *Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. — S. 294–296, 314–315, 328–331.*

²⁵ *Ibid. — S. 323–328, 332–336.*

²⁶ *Ibid. — S. 337.*

Отож, дослідження Р. Тожецького ґрунтовно і комплексно висвітлює діяльність УПА в роки Другої світової війни. Попри величезний пресинг ідеології, польський автор послідовно дотримувався принципів академічної науки. Як результат, він зумів підняти питання, важливі для цілісного розуміння проблеми.

На початку 1970-х рр. також відбулися зміни у дослідженнях військових істориків. Саме тоді, під впливом систематичного вивчення проблематики боротьби народної влади з реакційним підпіллям, вперше було опубліковано спеціальну узагальнюючу працю, присвячену темі діяльності та ліквідації УПА, — монографію співробітників Військового історичного інституту Веслава Шота та Антоні Щесьняка «Дорога в нікуди. Діяльність Організації Українських Націоналістів та її ліквідація в Польщі» (1973).

Предметом свого дослідження В. Шота й А. Щесьняка визначили політичну та терористичну діяльність українського націоналізму. З'ясування цієї проблеми мало довести, що ОУН і УПА були прорімецькою антикомуністичною та антипольською силою.

Аргументуючи запропоновану тезу, дослідники відзначили, що гітлерівці постійно використовували українських націоналістів для реалізації своїх цілей на Сході Європи. У міжвоєнний період вони стимулювали антипольську діяльність ОУН, а з початком Другої світової війни залучили українців до боротьби проти Польщі й СРСР²⁷.

Попри систематичне повторення основоположної для роботи тези польські історики зосередилися на фактографічному висвітленні теми. Зокрема, детально розглянули процес виникнення УПА та формування її структури. В. Шота й А. Щесьняк вважали, що основною причиною утворення армії стало бажання ОУН(б) опанувати самооборонні партизанські групи, які масово виникали на Волині під впливом німецьких репресій та вивезення людей на роботу.

Дослідники зауважили, що головною метою УПА була ліквідація в Україні всіх неукраїнських та ненаціоналістичних елементів. На їхню думку, українські націоналісти почали з боротьби проти радянських партизанів, а також убивств єврейського та польського населення.

Саме діяльності ОУН проти поляків у 1942—1944 рр. В. Шота і А. Щесьняк відвели в своїй роботі дуже важливе місце.

²⁷ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — S. 5—138.*

Події, що розгорнулись у 1943—1944 рр. на Волині та в Галичині, автори розглядають як своєрідне продовження індивідуального терору проти представників польської влади у 1918—1939 рр. Вони стверджують, що місцеве польське населення систематично і планово винищувалося зі сходу на захід. Учені вважають, що при цьому українські націоналісти фактично були зняряддям у руках німців, які вміло використовували їх у боротьбі проти радянських партизанів і поляків. Водночас, історики визнають, що українські націоналісти проводили терористичні акції також і у власних інтересах, особливо коли співпраця між поляками та більшовиками набувала загрозливих для ОУН масштабів. Саме так сталось у 1943—1944 рр. у Галичині після рейду партизанського з'єднання Сидора Ковпака. Тоді, за словами авторів, розгорнулася ціла кампанія з вигнання польського населення у Польщу та прокотилася чергова хвиля протистояння з радянськими партизанами²⁸.

У монографії «Дорога в нікуди» також значну увагу було приділено питанню українсько-німецьких переговорів та політичних орієнтирів ОУН і УПА на завершальному етапі Другої світової війни. Польські автори підкреслили, що 1944 р. військова співпраця між УПА і Третім Райхом визначалася двома обставинами. По-перше, в умовах відступу гітлерівці розраховували використати українське підпілля для розвідки та диверсій у тилах Червоної армії. По-друге, УПА розпочала підготовку до боротьби проти радянського режиму, для чого й вирішила скористатися німецькою допомогою. В момент, коли поразка Німеччини стала очевидною, пишуть далі історики, бандерівці почали налагоджувати контакти з країнами Заходу. Цим вони намагалися забезпечити собі постійну підтримку союзників у диверсійній роботі проти радянської влади²⁹.

Основна частина дослідження В. Шоти і А. Щесьняка була присвячена діяльності та ліквідації українського націоналістичного підпілля у 1944—1948 рр. на території Південно-Східної Польщі.

Історики дуже докладно і прискіпливо розглянули організаційний розвиток та структуру ОУН і УПА в Польщі. На їхню думку, українське збройне підпілля відзначалося дуже високим рівнем організованості та сильною політико-ідеологічною загартованістю.

²⁸ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd... – S. 162–188.*

²⁹ *Ibid. – S. 193–206.*

Свою діяльність ОУН і УПА базували на великому досвіді партизанської боротьби, масовій пропагандистській роботі, вміло пристосовуючись до політичних змін у післявоєнному світі.

В. Шота і А. Щесьняк виділили п'ять періодів у діяльності українського підпілля в Південно-Східній Польщі та боротьби з ним «народної» влади*. Вони вважають, що підрозділи ОУН і УПА були найактивнішими між липнем 1945 та липнем 1946 рр. Тоді завершилось оформлення їхньої структури та було здійснено велику кількість саботажно-диверсійних антипереселенських акцій і нападів на підрозділи ВП та ВПО. У цей же період в українському підпіллі виявилися кризові тенденції, які згодом загострилися і поряд з удосконаленими методами протипартизанської боротьби ВП й органів державної безпеки посприяли ліквідації ОУН та УПА в ході операції «Вісла»³⁰.

Також у роботі «Дорога в нікуди» вперше було детально висвітлено переговори й співпрацю між українським та польським національними підпіллями в 1942—1946 рр. Зокрема, було розглянуто двосторонні домовленості про обопільне припинення терору, взаємовизнання незалежності двох держав, боротьбу з єдиним ворогом — СРСР (лютий—березень 1944), а також укладення та реалізацію локальних угод між УПА і ВіН («Вольносць і Незавіслосьць») про сфери впливу в Закерзонні, забезпечення в них громадського порядку та військову співпрацю в боротьбі з комуністичним режимом (квітень—травень 1945).

В. Шота і А. Щесьняк підкреслили, що можливий союз між українськими та польськими «реакційними» силами становив реальну загрозу для народної влади. Проте такий союз не мав шансів бути укладеним, адже примирення між обома підпіллями суперечило насамперед польським політичним інтересам, крім того, його не сприйняло би польське суспільство. Хоча українці, як зазначали дослідники, робили все від себе залежне, щоб укласти таку угоду, в тому числі йшли на значні політичні поступки^{31**}.

* I. серпень 1944 — червень 1945; II. липень 1945 — квітень 1946; III. квітень 1946 — липень 1946; IV. серпень 1946 — березень 1947; V. операція «Вісла» (квітень—вересень 1947).

³⁰ Ibid. — S. 424—468.

³¹ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd... — S. 322—352.*

** Ще одним дуже важливим доробком В. Шоти і А. Щесьняка були поміщені в книзі додатки. На схемах, мапах і в таблицях було відображено всі рівні адміністративних та структурних елементів ОУН і УПА; подано розшифровані імена керівництва

Підсумовуючи, автори книги зауважили, що діяльність ОУН і УПА була виявами антикомуністичного, антирадянського та антипольського українського націоналізму — одного з різновидів фашизму. На їхню думку, ОУН і УПА прагнули до створення незалежної «буржуазної» української держави³².

Безперечно, робота В. Шоти й А. Щесьняка є академічним дослідженням. Ця праця принаймні на двадцять років вичерпала тему діяльності ОУН і УПА в Польщі³³.

Проте відомою книга «Дорога в нікуди» стала не лише завдяки своїй вичерпності, але й також через її вилучення польською цензурою з книгарень і бібліотек. На думку більшості дослідників, з якою варто погодитися, працю після детального аналізу було заборонено за вказівкою радянської сторони. Причиною було те, що поміщений в роботі фактичний матеріал дуже сильно контрастував і суперечив тезам пропаганди (в тому числі й наведеним у книжці)^{34*}.

українського підпілля в Закарзонні; представлено обсяг, склад і втрати залучених до боротьби проти УПА сил; складено хронологію найважливіших «терористичних» і диверсійних акцій УПА впродовж 1945–1946 рр. та багато іншого.

³² Szczesniak A., Szota W. Droga do nikąd... — S. 470–479.

³³ Щоправда, її авторам не вдалося заповнити низки прогалин у висвітленні окремих фактів. Див.: Терещук П. Роздуми над однією книжкою. Дивовижний «ребус» польських фальсифікаторів (З приводу однієї «історичної» праці). — Торонто — Нью Йорк, 1979. — 134 с.; Верига В. Дорогами Другої світової війни: Легенди про участь українців у здушуванні Варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичина». — Торонто, 1998. — С. 119–123.; Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. — Львів, 1992. — 256 с.; Holbersztadt S. Antoni B. Szczesniak, Wieslaw Z. Szota. Droga do nikąd. Dziatalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa, 1973. 596 S. // Przegląd Historyczny. — 1977. — Z. 4. — S. 791–796.

³⁴ Терещук В. Роздуми над однією книжкою. — С. 132; Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — Київ. — 1993. — Вип. 6. — С. 53; Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії УПА // Волинь і Холмищина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. — С. 287; Мотыка G. Obraz Ukrainca w literaturze Polski Ludowej // Polska — Ukraina spotkanie kultur / Materiały z sesji naukowej pod red. T. Stępniera. — Gdańsk, 1997. — S. 106; Мотыка G., Zajęczkowski M. Jak w PRL historię poprawiano // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych / Pod. red. G. Motyki. — Warszawa, 2005. — S. 270–296.

* Цікаво, що додатковий тираж цієї книги надрукували в Канаді ветерани УПА, які, очевидно, таким чином намагалися завдати дошкульного удару по комуністичній пропаганді

Схоже, поданим фактажем (вчені зосередилися на подіях у Закарпатті) і вузькоспеціалізованим військовим аналізом польської історії створили враження про ОУН і УПА як про визвольний рух. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що комуністична пропаганда повсюдно наголошувала: кожен пригноблений народ має право на визволення. Отже, українське підпілля, як і всі інші борці за волю, мало повне право боротися проти поневолювачів, — проти Радянського Союзу та «народної» влади в Польщі.

Зрозуміло, що невідповідність догмам одразу викликала реакцію Москви. Адже такий погляд на проблему напевно змусив би засумніватися, наскільки СРСР дотримується колись задекларованого принципу — боротьби за свободу і мир у світі. Крім цього, в деяких країнах соціалістичного табору та в УРСР, праця могла негативно вплинути на внутрішньополітичну ситуацію. Уже сам факт, що проблемі УПА було присвячено спеціальне наукове дослідження, провокував «непотрібні» спогади та розмірковування про роль, яку відігравало українське підпілля.

Унаслідок заборони праці В. Шоти та А. Щесьняка дослідження діяльності українського націоналістичного підпілля на деякий час у ПНР припинилося. Гальмувало історіографічний процес також те, що в другій половині 1970-х — на початку 1980-х рр. ПОРП, проголошена у новій польській конституції спрямовуючою силою суспільства, прагнула, після спричиненого економічним занепадом виступу опозиції, встановити жорсткий контроль над усіма сферами суспільного життя³⁵. В історичній науці це виявилось в інтенсивнішому, аніж досі, репродукуванні офіційних оцінок і суджень, а також значно суворішому замовчуванні всього, що могло поставити під сумнів спрямовуючу роль компартії³⁶. Саме тому навіть у загальних роботах, присвячених боротьбі з реакційними силами, діяльність УПА на Закарпатті розглядали дуже побіжно, переважно через висвітлення конкретних подій і статистику³⁷.

Повернулися до вивчення проблеми щойно в середині 1980-х рр. Тоді, з огляду на ідеологічні прогріхи книги «Дорога в нікуди» та

³⁵ *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... — С. 607–610; 613–616.*

³⁶ *Stobiecki R. Między kontynuacją a dyskontynuacją. — S. 279.*

³⁷ *Див.: Валиховський Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944–1948. — Киев, 1984 (варшавське видання — 1980 р.). — С. 153–155.*

зміну політичної ситуації*, в польську історичну науку, не без втручання радянської сторони, було запроваджено притаманну СРСР публіцистично-пропагандистську методика дослідження «українського буржуазного націоналізму». Носієм цієї тенденції у польській історіографії став Едвард Прус.

Працею, яка розкривала підходи автора до проблем УПА, була монографія «Герої з-під знаку тризуба. Коновалець—Бандера—Шухевич». У цій роботі через аналіз діяльності трьох провідників українського національного руху, автор намагався показати антинародний та антипольський характер очолюваних ними організацій. Чи не найбільше це прагнення виявилось у розділі, присвяченому Р. Шухевичу та Українській Повстанській Армії.

Зокрема, автор розглянув виникнення і розвиток УПА як втілення задуму бандерівців очистити українську територію від усіх національних меншин і комуністів. Першим етапом т. зв. чисток стала проведена з винятковою жорстокістю «українська різня» польського населення на Волині. Там, щоб об'єднати задля майбутньої боротьби проти більшовиків усі українські збройні сили, було проведено спільні «бандерівсько-бульбівські» напади на польські осередки. Результатом такої діяльності стала здійснена Р. Шухевичем у другій половині 1943 р. системна реформа структури та організації УПА. На переконання Е. Пруса, ОУН і УПА вислугувалися перед гітлерівцями.

Е. Прус також наголосив на одній особливості взаємин між УПА та німецькими окупантами. На його думку, українське підпілля шантажувало гітлерівців. Воно постійно підкреслювало, що окупаційна адміністрація не була здатна самотужки побороти радянських і польських партизанів, тому українці, в обмін на зброю, пропонували свої послуги карателів. Дослідник вважає, що 1943 р. між українськими націоналістами та німецькими окупантами було укладено угоду про взаємодопомогу. Характерно, що угода між Дмитром Клячковським — ‘Климом Савуром’ і німцями, на переконання Е. Пруса, передбачала очищення Західної України від поляків³⁸.

* Від 1980 р. країну охопила затяжна соціально-політична криза. Постійні страйки, під егідою опозиції «Солідарність» з гаслами повалення комуністичного режиму спричинили введення в Польщі воєнного стану. ПОРП очолив генерал В. Ярузельський.

³⁸ Prus E. *Herosi spod znaku trysuba: Konowalec—Bandera—Szuchewicz*. — Warszawa, 1985. — S. 247—274.

Подібно до Р. Тожецького, Е. Прус говорить про те, що у зв'язку з очевидною поразкою Німеччини ОУН(б) вирішила розпочати народне повстання. Автор переконаний, що цим повстанням українські націоналісти сподівалися забезпечити собі підтримку західних союзників у подальшій боротьбі проти СРСР. В ході приготувань до цього повстання мало бути усунено польське населення із Західної України. У травні 1944 р. українці, погрожуючи «різницею», висунули перед поляками вимогу покинути українські землі (цікаво, що залізничний транспорт для цього нібито надали німці). Проте Р. Шухевич не наважився на всезагальне повстання, натомість він розпочав антирадянську діяльність у Західній Україні та Південно-Східній Польщі. Е. Прус уперше в польській історіографії, використовуючи в основному праці радянських авторів, подав факти і статистику боротьби радянського режиму проти УПА у 1940-х рр.³⁹

Загалом, робота Е. Пруса має низьку наукову вартість. Своєю публіцистичністю, фальсифікаціями та нав'язливою догматичністю вона виразно засвідчила стан польської історіографії УПА в останні роки існування ПНР.

У Польській народній республіці проблема УПА посідала одне з ключових місць у системі державної пропаганди. Зокрема, вона відігравала дуже важливу роль у процесі історичної легітимізації комуністичного режиму. Саме боротьба комуністичних сил з УПА в 1944—1948 рр. мала бути чи не найяскравішим доказом того, що народна влада завжди боронила польські національні інтереси.

Ця обставина була одним із визначальних факторів, які впливали на висвітлення теми УПА в пресі, спогадах, художній літературі та історіографії. Польські журналісти, письменники і мемуаристи витворювали емоційний образ воїна УПА як завжди п'яного та вимазаного кров'ю своїх жертв різуну, жорстокого садиста і підлого боягуза. Поряд із цим, вони завжди звеличували героїчність і самопожертву поляків (учасників волинських і галицьких самооборон, бійців радянських партизанських загонів, воїнів ВП та органів держбезпеки), які боролися з «бандами» українських націоналістів на території Західної України та сучасної Польщі⁴⁰.

³⁹ Prus E. *Herosi spod znaku trysuba...* — S. 296—337.

⁴⁰ Трухан М. *Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі.* — 256 с.; Бородач В. *УПА в польських друкованих джерелах (бібліографічні замітки).* — 11 с

Своєю чергою польські історики, опираючись на запропоновані пропагандою факти і погляди, досить часто формували викривлене бачення проблеми⁴¹. В їхніх роботах абсолютизувалися випадки українсько-німецької співпраці, відзначалося, що українці постійно поборювали польські сили та винищували польське населення, зрештою, підкреслювався особливо жорстокий характер дій УПА.

Іншим фактором, що визначав зміст польських наукових публікацій про УПА, були радянсько-польські відносини. Саме з огляду на них у польських дослідженнях постійно фігурували тези про антикомуністичну спрямованість ОУН і УПА, їхню зраду українського народу та співпрацю спершу з гітлерівцями, а згодом — із західними «імперіалістами». З тієї ж причини історики уникали детального аналізу низки важливих питань: українсько-польського конфлікту в Західній Україні, діяльності УПА в роки Другої світової війни, боротьби українського націоналістичного підпілля проти СРСР тощо.

В умовах тоталітарного режиму зміни у польській історичній науці безпосередньо залежали від змін політичної ситуації в країні. Взнявши це до уваги та врахувавши загальні тенденції розвитку польської комуністичної історіографії, можна виділити три етапи розвитку досліджень історії УПА в ПНР:

I. Кінець 1950-х — початок 1970-х рр. У цей час у результаті значних суспільно-політичних перетворень у Польщі задля історичної легітимації комуністичного режиму було вперше порушено питання УПА. Вивчати проблему почали військові історики у рамках політично нав'язаної тематики боротьби «народної» влади проти реакційного підпілля у 1944—1948 рр. Характерною рисою цього етапу була поступова систематизація та онаучнення досліджень, що зумовлювалося тодішніми тенденціями у розвитку польської історичної науки і політичним курсом керівництва держави.

II. Перша половина 1970-х рр. Тоді під впливом чергових суспільно-політичних змін (які значно послабили ідеологічний

// *Архів видавництва «Літопис УПА»; Krwawy W. Антологія польської антиунітської історичної белетристики доби Польської Народної Республіки // Вісник Закарпаття. — 2002. — № 7-8-9. — С. 135—168; Mędrzecki W. Obraz Ukrainca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej // Волинь і Холмищина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. — С. 353—355; Motyka G. «Luny w Bieszczadach» Jana Gerharda a prawda historyczna // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej, Gdańsk, 8—9 maja 1992 r. / Pod. red. T. Stegnera. — Gdańsk, 1993. — S. 174—185.*

⁴¹ Motyka G. *Obraz Ukrainca w literaturze Polski Ludowej.* — S. 104—112.

контроль над історичними дослідженнями) було суттєво поглиблено дослідження проблеми. З'явилися перші, спеціально присвячені темі українського визвольного руху 1930-х—1940-х рр. роботи, які, фактично, поставили під сумнів ключові тези комуністичного трактування УПА. Характерними рисами цього етапу були: пріоритетне дотримання принципів академічної науки, фактографічно вичерпне висвітлення порушеної проблеми, а також відверті репресії щодо наукової продукції. Перша половина 1970-х рр. була апогеєм польських комуністичних досліджень про УПА.

III. Кінець 1970-х — друга половина 1980-х рр. Етап деградації під тиском політичних обставин польської історіографії УПА. Ця деградація пройшла дві фази. Перша — замовчування або лише поверхові згадки про українське підпілля (початок 1980-х). Друга — переведення досліджень проблеми у поширений в СРСР жанр пропагандистської публіцистики (друга половина 1980-х). Цей етап засвідчив панування догматичних поглядів на історію УПА.

Вивчення Української Повстанської Армії в ПНР було ідеологічно, політично та національно упередженим процесом, який не виходив за межі основних наукових принципів. З огляду на панівні підходи, дослідження питання відбувалося в межах вигідної для комуністичного режиму тематики та відзначалося систематичним відтворенням офіційного бачення проблеми. В комуністичний період проблема УПА була важливим елементом у системі державної пропаганди, вона відіграла одну з ключових ролей в процесі легітимації політичного режиму. В цей час у свідомості польського суспільства було вкорінено велику кількість стереотипних уявлень про український визвольний рух. Основні серед них — переконання про його колабораційний, антипольський та злочинний характер. В утвердженні цих стереотипів провідну роль відіграла преса, художня і мемуарна література, а наукові роботи намагалися їх фактографічно обґрунтувати. Разом із цим, сповідуючи принцип наукової об'єктивності, завдяки створеним під впливом політичних змін та загальних тенденцій у розвитку історичної науки умовам польської історики подали ґрунтовний фактичний матеріал про діяльність українського підпілля на території Закерзоння. Тож польська комуністична історіографія надала вагомі підстави та заклала міцне підґрунття для подальшого перегляду створених у період Польської Народної Республіки уявлень про УПА.